

Damir Sekulić, Martina Volarević

Antagonizam u Marcuseovu razumijevanju tehnike

Sažetak: Cilj je rada izložiti antagonizam u Marcuseovu razumijevanju tehnike, koji se pokazuje u mogućnosti tehnike da bude istodobno sredstvo oslobođenja i sredstvo represije. Ustroj društva, preciznije stanje svijesti njegovih članova određuje dominaciju jedne od suprotnih strana. U društvu obilja kasnog kapitalizma tehnika se pokazuje kao sredstvo represije jer se kroz tehnologiju uvode sve prihvatljiviji oblici društvene kontrole i kohezije. Društvo kroz manipulaciju ljudskim potrebama stvara pojedinca koji služi tehničkom aparatu. Ono predeterminira ljudske vještine, žudnje i potrebe da bi pojedinac svojim djelovanjem služio rastu tehničkog aparata. To se stanje ne može karakterizirati drukčije no kao stanje izopačenosti zato što je cilj civilizacije, tehnike i društva da služi čovjeku, a ne čovjek institucijama koje je stvorio radi vlastitog opstanka. Marcuse napominje da zahtjev za represiju dodatno dovodi u pitanje trenutačno stanje proizvodnog aparata koji zbog automatizacije zahtijeva sve manje ljudskog rada. U automatizaciji leži mogućnost da tehnika postane sredstvo ljudskog oslobođenja od mukotrpnog rada za slobodni razvoj autentičnih mogućnosti čovjeka. U novom slobodnom društvu proizvodna mašta projektira poigravanje s mogućnostima slobodne ljudske egzistencije. U tom je društvu nova kvaliteta života vidljiva u harmoničnom odnosu tehnike, umjetnosti, rada i igre, kroz koje nastaje društvo koje je umjetničko djelo. Da društvo jest kao umjetničko djelo znači da su njegovi oblici stvarnosti projektirani stvaralačkom estetskom maštom kroz predočavanje nerealiziranih mogućnosti egzistencije koje mogu postati oblici djelovanja pri znanstveno-tehnološkoj preobrazbi svijeta. Zaključak smjera prema preispitivanju mogućnosti i opravdanosti Marcuseova zahtjeva za slobodnim društvom jer se, unatoč po-

stojanju tehničkih mogućnosti oslobođenja, Marcuseova utopijska konstrukcija nije realizirala. Marcuseove metode osvještenja prevrednovanja vrijednosti pokazale su se kao manjkave, a možda i kao neopravdane. Dodatni problem stvara nepostojanje jasnog nacrtu novog slobodnog društva koje ostaje praznina slobodna da se ispuni proizvoljnim sadržajem što u konačnici otvara mogućnost za novu manipulaciju.

Ključne riječi: Marcuse, oslobođenje, represija, potrošačko društvo

Uvod

Svakidašnjica suvremenog društva u velikoj je mjeri određena tehnikom, čija se strojna inačica svijetom širi brzinom koju je postalo gotovo nemoguće pratiti i koja na specifičan način svijet tvori sve povezanijom cjelinom.¹ Unatoč tomu, sveprisutnom se fenomenu tehnike gotovo uvijek pristupa tek površno. Tehnici se pritom unaprijed pridaje jedna od triju temeljnih odrednica: pozitivna, negativna ili neutralna. Zauzimajući pozitivan stav, pokušava je se na sve načine opravdati kao univerzalno sredstvo napretka čovječanstva kojem nema premca i u koje treba beskompromisno ulagati; negativno joj se pristupa osuđujući je kao siguran put čovječanstva prema propasti, budući da čovjeka otuđuje od prirode, ali i onog humanog općenito; polazi li se pak od tehničke neutralnosti, razmatraju se oblici njezina upravljanja jer upravo se njima određuje i uloga tehnike za pojedinca te zajednicu. Ukoliko su ta tri pristupa početne točke rasprave, utoliko se ona pretvara u antropološko-instrumentalnu jednostranu argumentaciju u kojoj sve teže postaje pronaći originalne ili značajne zamisli koje nisu na ovaj ili onaj način već prošle kroz njezin žrvanj.²

Herbert Marcuse tehnici pristupa iz marksističke perspektive, preciznije iz teorijskog okvira koji je ponudila frankfurtska škola. On kreće putem proširenja marksističke teorije pri čemu isprva ključnim smatra uvođenje fenomenološke sastavnice,³ dok se poslije prihvaća zadatak sinteze Marxova i Freudova nauka.⁴ Njegovim temeljnim projektom možemo smatrati razvijanje “kritičke teorije” u kojoj se pokazuje njegova snažna ‘interdisciplinarnost’: integracija filozofije,

¹Usp. Danilo Pejović, Uvod, u: Danilo Pejović, *Suvremena filozofija Zapada*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1979., str. 7-15, na str. 8.

²Ovaj je uvodni odlomak u neznatno izmijenjenom obliku preuzet iz: Damir Sekulić, Heideggerovo poimanje tehnike, *Bilten studentskih radova iz filozofije* 2 (2016) 2, str. 29-52, na str. 29.

³Vidi Herbert Marcuse, *Der deutsche Künstlerroman: Frühe Aufsätze*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1978.

⁴Vidi Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, Beacon Press, Boston 1974.

političke ekonomije, društvene teorije, radikalne politike, psihologije i estetike. Iz projekta kritičke teorije proizišlo mišljenje okarakterizirano je dubokom kritikom suvremenog kapitalizma koja vodi prema zahtjevu za političkom emancipacijom, slobodom i srećom pojedinca. Tako određeno Marcuseovo mišljenje karakterizira težnja za povezivanjem teorije i prakse koja se manifestira u njegovoj intenzivnoj ulozi u radu Nove ljevice⁵ te sudjelovanju na prosvjedima 1968.⁶

Marcuse se etablirao kao teoretičar tehnike svojim kapitalnim djelom *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. On tehniku određuje kao način proizvodnje te ukupnost sredstava i izuma koji odlikuju “doba strojeva”, a istodobno i kao način organizacije i održavanja kontinuiteta društvenih veza, pokazivanje prevladavajućih uzoraka misli i ponašanja te sredstvo kontrole i dominacije.⁷ Njegov stav prema tehnici karakterizira ambivalentna priroda: tehnika u sebi nosi mogućnost oblika dominacije ili emancipacije. Marcuse kritizira tehnološko društvo kasnog kapitalizma u kojem tehnika poprima oblik dominacije. Dominacija je opsežan fenomen koji prožima sve sfere života ekonomije, politike, tehnike, društvene organizacije i kulture, a kojim se stvara okruženje štetno za život i razvoj ljudskog organizma. Jednako tako, u tehnici leži mogućnost oslobođenja te ona može dovesti do preobrazbe društva u humaniju civilizaciju. Kritika tehnike završava u kritici društva jer društvo je odgovorno ukoliko propusti tehniku usmjeriti prema emancipaciji.

⁵Nova ljevica je aktivistički politički pokret dominantan šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, za koji je specifično da iako zadržava socijalno usmjerenje, napušta tradicionalno marksističku problematiku usmjerenu na klasnu svijest, prava radnika i revoluciju. Umjesto navedenog, Nova ljevica usmjerena je na niz različitih aktivističkih pokreta u društvu, od feminizma i prava homoseksualaca do zalaganja za legalizaciju lakih droga.

⁶Usp. Douglas Kellner, Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, drugi svezak, Routledge, London i New York 2001., str. 1-33, na str. 2, 4, 17, 28-30. Usp. Douglas Kellner, Clayton Pierce, Tyson Lewis, Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, peti svezak, Routledge, London i New York 2011., str. [1]-75, na str. 2, 19, 30. Usp. Douglas Kellner, Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, prvi svezak, Routledge, London i New York 1998., str. [1]-38, na str. 2, 13-14, 20. Usp. Andrew Feenberg, Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, Routledge, London i New York 2004., str. 67-80, na str. 79.

⁷Usp. Herbert Marcuse, Some Social Implications of Modern Technology, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, str. [39]-65, na str. 41. Prema tome, tehnici pripada cjelokupnost društvenog procesa, kojeg su sastavni dio ljudi. Usp. Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 86: Tehnika kao osnova napretka; tehničkom racionalnošću postavlja se uzorak misli i ponašanja za “produktivnu izvedbu”, a vlast nad prirodom gotovo da se može poistovjetiti s civilizacijom.

1. Kritika razvijenog industrijskog društva

Marcuse pristupa tehnici u sklopu kritike onoga što naziva ‘razvijenim industrijskim društvom’ (engl. *advanced industrial society*). U tom se društvu tehnološkim putem uvode sve učinkovitiji i prihvatljiviji oblici društvene kontrole i kohezije, koji su utemeljeni u ‘internoj represiji’ – organiziranoj preobrazbi političkih i trgovačkih potreba u individualne potrebe. Na taj način uobličava se zajednica rasta i represije u kojoj tehnički aparat proizvodnje i raspodjele djeluje kao sustav koji *a priori* određuje svoj proizvod, ali i postupke koji služe njegovu osiguranju i proširenju.⁸ Budući da pojedinac služi tehničkom aparatu proizvodnje, razvijeno industrijsko društvo djeluje represivno na pojedince određujući njihova zanimanja, vještine, osobne potrebe i težnje koje moraju služiti rastu tehničkog aparata. Društvo sankcionira svaki vid neučinkovitosti pojedinca što ukazuje na totalitarne odrednice razvijenog industrijskog društva:⁹

“Jer totalitarna nije samo teroristička politička koordinacija društva, nego i ne-teroristička ekonomsko-tehnička koordinacija koja djeluje kroz manipulaciju potreba stečenim interesima i time onemogućuje pojavu djelotvorne opozicije protiv cjeline organizirane tim interesima.”¹⁰

Tehnika je time u zreлом kapitalističkom industrijskom društvu ograničena na sferu (produktivnog) iskorištavanja (engl. *exploitation*) pojedinca i tehničku upotrebu ljudi.¹¹

Takva sprega kapitalizma i razvijenog industrijskog društva dovela je do devijacije ljudske prirode mijenjajući temeljne ljudske potrebe. Mogućnost

⁸Usp. Herbert Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1964., str. xv.

⁹Usp. Herbert Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, u: Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, str. [35]-57, na str. 42, 50. Usp. Herbert Marcuse, *An Essay on Liberation*, Beacon Press, Boston 1969., str. 5, 7. Usp. Herbert Marcuse, *From Ontology to Technology*, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 132-140, na str. 138.

¹⁰Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 50: For totalitarian is not only a terroristic political co-ordination of society, but also non-terroristic economic-technical co-ordination which operates through the manipulation of needs by vested interests and thus precludes the emergence of an effective opposition against the whole organized by these interests. [Naš prijevod.]

¹¹Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xv. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 37. Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 50. Usp. Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 139. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 57.

sustava da preobražava ljudske potrebe leži u pretjeranoj prilagodljivosti ljudskog organizma. Čovjek je biće koje ne urasta u okolinu, drugim riječima, ne postoji prirodni okoliš koji je vezan uz njegove nagonске reakcije te u kojem on može zadovoljiti svoje potrebe. Umjesto toga, čovjek je biće otvorenosti te iako ni jedan dio svijeta nije njegov dom po sebi,¹² on je u stanju proizvodnjem, dakle kroz tehniku i tehnologiju, od svakog dijela svijeta učiniti svoj dom. To ne bi bilo moguće da čovjek nije u stanju suspregnuti i preusmjereniti svoju nagonску energiju te se tako prilagoditi različitim uvjetima opstanka. Kao takvog, čovjeka karakterizira fluidnost nagonskog sklopa zbog kojeg posjeduje pokretljive nagonске potrebe koje su historijski određene i promjenjive:

“Izvan ove razine [vitalnih potreba], ljudske su potrebe povijesne u smislu da je njihov razvoj, kao i njihov zahtjev za zadovoljenjem proizvod dotičnog društva, a time i predmet političkih kriterija i kritike.”¹³

Time je ujedno otvoren prostor za društvenu zlouporabu čovjeka jer je društvo ono koje određuje paradigme i objekte zadovoljenja nagonških potreba. Kroz propagandne manipulacije kapitalizam nameće čovjeku proizvode koji ne zadovoljavaju ni jednu postojeću potrebu. Iako su takvi proizvodi po sebi nesvrhoviti, bez zbiljske upotrebne vrijednosti, samim tim što ih je čovjek uklopio u svoj opstanak oni za njega postaju nužno potrebni. Na taj način kapitalizam učitavajući u čovjeka nove potrebe stvara ‘drugą narav’ (engl. *second nature*) čovjeka koja ga čini ovisnim o tržištu. Čovjek postaje “biološki” uvjetovan za potrošnju, rob nesvršivih ciklusa posjedovanja novih proizvoda i odbacivanja starih. Novorazvijena ljudska narav odupire se svakoj promjeni koja bi značila privremeni prekid ili cjelovitu obustavu ovisnosti o tržištu. Otpor promjeni posljedica je propagandne manipulacije koja nameće pojedincu stav da s novim proizvodom kupuje “sreću i zabavu”.¹⁴ Budući da je sustav preobrazio ljudske potrebe i vidokrug težnji, ljudi unutar takvog totalitarističkog represivnog sustava imaju privid ugodne i ispunjene egzistencije. Iako pojedinci u sustavu ne percipiraju, izvanjskom je promatraču očigledno da sustav reducira ljudske

¹²Usp. Max Scheler, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Svjetlost, Sarajevo, 1978., str. 34.

¹³Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 52: “Beyond this level [of vital needs], the human needs are historical in that their development as well as their claim for the satisfaction are the product of the respective society, and, consequently, subject to political criteria and critique.” [Naš prijevod.] Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 67.

¹⁴Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 11, 13, 16. Usp. Herbert Marcuse, *Repressive Tolerance*, u: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, Jr., Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston 1965., str. 94.

slobode.¹⁵ Sveopća stvorena nesloboda znači da pojedinac gubi sposobnost artikulacije istinskih osobnih interesa, a umjesto toga poistovjećuje svoje interese s onima koje mu nameće sustav. Teško da se u takvom bitno umjetnom i neslobodnom sustavu može govoriti o istinskoj sreći ili slobodnim te ispunjenim životima pojedinaca. Ključno je uočiti da sloboda i sreća u takvom sustavu više nisu ciljevi kojima se teži jer je sustav intervencijom u ljudske potrebe i težnje dokinuo potrebu za okruženjem slobode.

“Jedno je od dostignuća razvijene industrijske civilizacije neterorističko, demokratsko slabljenje slobode – učinkovita, glatka, razumna nesloboda koja je, čini se, utemeljena u samom tehničkom napretku.”¹⁶

Tehnički aparat razvijenog industrijskog društva reprodukcijom povišenog standarda života te internom anonimnom represijom čini impotentnom svaku političku opoziciju protiv ustanovljenih društvenih institucija. Politička opozicija gubi svaku snagu za revoluciju jer je visoko integrirana u tehnički aparat koji joj omogućava zadovoljenje potreba. Prividno zadovoljenje potreba pacificira opoziciju koja ostaje pokorna jer ne želi kompromitirati lagodnu egzistenciju unutar sustava.¹⁷ Dakle, opozicija u vidu radničke klase napušta stav revolucionarne negacije usvajajući stav mirenja koji u konačnici potvrđuje načela sustava. Opozicija poprima konzervirajuću i stabilizirajuću ulogu jer je svedena na dekorativnu drugost bez potencijala za revolucionarni prevrat. Navedenom pridonosi s jedne strane prikrivanje klasnih interesa u potrošnji te s druge anonimnost moći. Potrošačko društvo briše klasne interese jer postoji privid da je kupovina sreće jednako dostupna svim članovima društva. U pojedince je impregnirana ideologija ravnopravnosti – da svi imaju priliku “kupiti” sreću ukoliko budu služili sustavu, određivali svoje potrebe i težnje u skladu s onim što sustav propisuje. Anonimnost moći uvjetovana je disperzijom odgovornosti unutar sustava u kojem središte moći ostaje prazno. To znači da više (barem transparentno) ne postoje “kapitalistički šefovi” ili robovlasnici protiv kojih bi prosvjed bio usmjeren. Danas postoji samo opskuran koncept administracije, što značajno otežava određivanje i pridavanje svake vrste odgovornosti, i time

¹⁵Usp. Herbert Marcuse, On Hedonism, u: Herbert Marcuse, *Negations: Essays in Critical Theory*, s prijevodima s njemačkog Jeremyja J. Shapira, May Fly, London 2009., str. 119-149, na str. 142: “Because they are themselves already unfree, the false happiness of their fulfillment is possible in unfreedom.” Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 62.

¹⁶Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 37. [Naš prijevod.] Usp. isto, str. 43, 51, 57.

¹⁷Usp. Branka Brujić, *Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije*, u: Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, prevela Branka Brujić, “Veselin Masleša”, Sarajevo 1968., str. [237]-267, na str. 253-254.

konkretno konačno odredište prosvjeda. To u konačnici vodi do stvaranja svojevrsnog začaranog kruga: kapitalističko društveno uređenje stvara konzervativnu većinu koja taj sustav opetovano potvrđuje jer je sustav otvoren za promjene samo unutar svojeg institucionalnog okvira. Navedenom pridonosi i propaganda blagostanja koja obučava “mlade” radne snage submisivnosti sustava te nepovjerenju prema potencijalnim sredstvima oslobođenja.¹⁸ Marcuse zaključuje da takva sprega tehnike i politike stabilizira društveni sustav zasnovan na dominaciji jer u konačnici je svaki napredak ograničen na prethodno zadani okvir.¹⁹

Tako određeno industrijsko društvo potkopava bit tehnike jer je ona kao povijesni projekt način oslobađanja čovjeka od mukotrpnog rada i tjeskobe. Tehnički uvjetovanu metodičku preobrazbu svijeta Marcuse objašnjava na temelju razlike između starogrčkih pojmova φύσις i τέχνη. Na temelju prethodno navedene razlike tehniku treba razumijevati kao ‘metodičku negaciju’ prirode posredstvom čovjeka, negaciju kojom priroda postaje instrumentalni svijet namijenjen unapređivanju ljudske zajednice.²⁰ Problem stvara to što je razvoj iznevjerio krajnju svrhu ljudske dobrobiti postavljajući instrumentalnost kao svrhu po sebi. Zahtjev za dominacijom u društvu putem instrumentalnosti opravdava se nazorom da tehnika po sebi iziskuje dominaciju jer pristupa prirodi kao neprijateljskoj sili koju treba podjarmiti. U tom nazoru posebno je problematično to što se isti princip kontrole i dominacije primjenjuje i na čovjeka, kojeg se izjednačava s prirodom kojom treba ovladati. Čovjek je shvaćen samo kao resurs, radna snaga koju sustav treba kontrolirati radi održanja samog sustava.²¹ Time je iznevjerena bit tehnike budući da bi čovjekova dobrobit trebala biti njezina krajnja svrha, a ne održavanje sustava proizvodnje i njegovih institucija. Marcuse zaključuje da je dominacija ustanovljena na svladavanju prirode s pomoću tehnike metamorfirala u dominaciju kojoj čovjek postaje ujedno i “gospodar i rob”.²² Čovjek je u tom proturječnom položaju jer je onaj koji

¹⁸Usp. Marcuse, *Some Social Implications of Modern Technology*, str. 41, 43.

¹⁹Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 38-39. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 26, 30. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 43.

²⁰Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 45, 3, 9, 84, 168. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 238.

²¹Usp. Herbert Marcuse, *Philosophical Reflections on Science and Technology*, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. [141]-159, na str. 143. Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 46: “Technology can be used, and is largely used for sustaining and even increasing the quantity of socially required labor and for denying gratification and pacification.”

²²Usp. Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 137, 139. Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 46.

zadovoljava svoje potrebe kroz proizvodni proces, no u istoj mjeri i onaj koji služi proizvodnom aparatu.

Metode kojima proizvodni aparat uspostavlja dominaciju nad pojedincem Marcuse tumači pojmom tehnološke racionalnosti. Iako tehnološka racionalnost potječe iz proizvodnog procesa, ona ga prerasta i postaje politička jer je u nju integrirana kontrola totaliteta ljudskih odnosa u društvu. Ona je način na koji sustav generira i održava nadmoć nad pojedincem pomoću tehničke, znanstvene i mehaničke produktivnosti i učinkovitosti. Produktivnost i učinkovitost postavljaju se kao zdravorazumski ciljevi ‘utjelovljenja’ razuma (engl. *embodiment of Reason*), kojem bi svako protivljenje bilo suludo:

“Slijedeći ovaj tijek napretka, razvijeno industrijsko društvo gradi sustav totalne administracije: centrifugalne sile (tj. postojeće materijalne i intelektualne sposobnosti) integrirane su u sustav putem medija tehnologije, koja se pojavljuje kao racionalnost *per se*.”²³

Tehnološka je racionalnost legitimirana dobrim funkcioniranjem društva, a prividno zadovoljstvo članova društva predstavlja se kao dovoljan razlog prihvaćanja njezinih paradigmi ustroja društva. U konačnici, proizvodni proces određuje puninu ljudske egzistencije uspostavljajući racionalan i svrsishodan mehanizam²⁴ koji “sjedinjuje posao, tehniku, ljudske potrebe i prirodu”.²⁵ Sustav eliminira svaku mogućnost ljudske autonomije i mogućnosti samoodređenja budući da pretvara ljudske potrebe, nagone i misli u sredstva vlastitog održanja. U skladu s navedenim, sloboda u društvu tehnološke racionalnosti svedena je na “demokratsku neslobodu” (engl. *democratic unfreedom*), u kojoj članovi društva imaju osjećaj privida slobode poput slobode izbora, ali samo izbora unutar društveno uspostavljenog okvira. Budući da su potrebe, htijenja i težnje članova društva regulirane proizvodnim aparatom koji ih učinkovito zadovoljava, članovi društva pristaju na takvo “dobrovoljno ropstvo” (engl. *voluntary servitude*):²⁶

²³Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 43: “Pursuing this course of progress, advanced industrial society is building a system of total administration: the centrifugal forces (i.e., the existing material and intellectual capabilities) are integrated into the system through the medium of technology, which appears as rationality *per se*.” [Naš prijevod.] Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 38.

²⁴Isto, str. 46. Usp. Feenberg, Heidegger and Marcuse: *the Catastrophe and Redemption of Technology*, str. 74: Tehnološkom racionalnošću stvari unutar tehničkog sustava gube intrinzične vrijednosti, postaju isključivo raspoložive za ljudsku upotrebu.

²⁵Usp. Marcuse, *Some Social Implications of Modern Technology*, str. 46, 64.

²⁶Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. xvi, 1, 18, 154, 159, 168, 227.

“Tehnološka je transformacija ujedno i politička transformacija, ali bi se politička promjena pretvorila u kvalitativnu društvenu promjenu samo u mjeri u kojoj bi promijenila smjer tehničkog napretka, odnosno razvila novu tehnologiju. Jer uspostavljena je tehnologija postala instrument destruktivne politike.”²⁷

Marcuse smatra da je tehnološka racionalnost iracionalna jer nije u stanju postaviti dobrobit čovjeka kao mjerilo. Iracionalnost tehnološke racionalnosti jasno se pokazuje u eksploataciji pojedinaca koji su kroz interveniranje društva u njihove težnje i potrebe svedeni na sredstva opstanka društva. Ono kroz svoju potrošačku propagandu impregnira u pojedince lažni svjetonazor. Društvo koje svoj prosperitet ostvaruje kroz intelektualno-moralno vrijednosno sakaćenje svojih članova svodeći ih na propagandne marionete ne može se ocijeniti kao racionalno.²⁸

Tehnološka racionalnost utemeljena je u znanstvenoj racionalnosti s obzirom na to da prirodna znanost svojom metodom, pojmovima te stabilizirajućom funkcijom promiče ideju dominacije nad prirodom. Marcuse modernu znanost opisuje kao ‘metodologiju’ otprije zadane povijesne stvarnosti (»‘methodology’ of a pre-given historical reality«) – koja prirodu predstavlja kao potencijalnu instrumentalnost, kao materiju kontrole i organizacije.²⁹ Želi pokazati unutarnju instrumentalnost ‘znanstvene racionalnosti’ (engl. *scientific rationality*), kojom je ona *a priori* tehnika. Struktura je načelâ moderne prirodne znanosti *a priori* takva da ona mogu služiti ‘konceptualnim sredstvima’ produktivne kontrole. Znanost je formalizacijom prirode stvorila sustav univerzalnog instrumentalnog svijeta koji je pogodno tlo za teoretsku i praktičku dominaciju. Formalizacija prirode moderne prirodne znanosti pruža opis svijeta koji se temelji na sustavnom predviđanju oblikovanom kroz izračunljive odnose. Dobivenom fizičko-matematičkom strukturom nameće se “istina” poimana kao ono što može

²⁷Isto, str. 227: “The technological transformation is at the same time political transformation, but the political change would turn into qualitative social change only to the degree to which it would alter the direction of technical progress—that is, develop a new technology. For the established technology has become an instrument of destructive politics.” [Naš prijevod.]

²⁸Usp. Marcuse, *Philosophical Reflections on Science and Technology*, u: Kellner, Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 144. Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 57. Usp. Marcuse, *Repressive Tolerance*, str. 95.

²⁹Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 152-153, 162, 168: “The scientific concept of a universally controllable nature projected nature as endless matter-in-function, the mere stuff of theory and practice.” Usp. Gandesha, Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology, u: Abromeit, Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, str. 203. Usp. Brujić, *Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije*, str. 258.

biti izmjereno i izračunato.³⁰ Kvantifikabilnost postaje preduvjet za uspostavljanje dominacije nad prirodom jer pri svojem nastojanju da ustanovi fizičko-matematičku strukturu svijeta ona apstrahira od pojedinačnog čovjeka. Ignoriranje ljudskog čimbenika biva opravdano rezultatom znanstvenog djelovanja jer u znanosti formalni kvantificirani sustavi poučaka vode prema preobrazbi prirode i podređivanju svijeta čovjekovoj moći. Znanstvena racionalnost isticanjem 'objektivnosti' i učinkovitosti (engl. *efficiency*) kao svrhe same za sebe otvara prostor za dominaciju nad čovjekom. Položaj pojedinca u društvu znanstvene i tehničke racionalnosti u potpunosti je određen "objektivnim" kvalitetama i zakonima, koji se pojavljuju kao izračunljiva očitovanja znanstvene racionalnosti. Znanstveno se "pokorena" priroda ponovno pojavljuje u vidu tehničkog aparata, koji s jedne strane održava i poboljšava živote pojedinaca, dok ih s druge podređuje sustavu.³¹ Znanstvena racionalnost postaje politička moć koja obezvređuje ljudsku egzistenciju lišavajući čovjeka svake individualnosti. Čovjek je oruđe zamjenjivo drugim oruđima: "Čovjek je ušao u društveni proces kao apstraktan i univerzalan element koji je moguće kvantificirati kao radnu snagu."³²

To znanstveno-tehničko racionalno društvo zrelog kapitalizma Marcuse definira sintagmom jednodimenzionalnog društva. Jednodimenzionalni je čovjek jednodimenzionalnog društva negativ određenja čovjeka predtehničkog doba koji raspolaže dvjema dimenzijama svoje egzistencije; naime dimenzijom transcendentnih ideala i dimenzijom stvarnosti. Egzistencija je predtehničkog čovjeka dvodimenzionalna jer je on u stanju transcendirati postojeću stvarnost te unijeti kvalitativne promjene u stvarnost na temelju transcendentnih ideala.³³ U suvremenom društvu nestaje druga dimenzija ideala jer društvo svodi čovjeka na robu koja služi aparatu i životinju čiji je jedini cilj zadovoljenje potreba. Svođenjem čovjekove egzistencije na sad i ovdje nestaje napetost između stvarnosti i transcendentne mogućnosti. Čovjek sad ima samo jednu dimenziju stvarnosti

³⁰Usp. Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 133: Marcuse napominje da takav sustav ljude uzima u obzir samo kao fizičku ili biološku materiju, dok su u svim ostalim vidovima ljudi "eliminirani" iz prirode. Stvarnost koju znanstvena metoda priznaje postaje stvarnost neovisno o individualnom ili društvenom fakticitetu. Usp. Marcuse, *Philosophical Reflections on Science and Technology*, str. 141.

³¹Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 146, 165-169, 253: "(...) for with the growth in the technological conquest of nature grows the conquest of man by man." Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 56.

³²Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 136. [Naš prijevod.]

³³Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 58-59: Marcuse predtehničku kulturu naziva "višom kulturom Zapada" jer je odisala svjesnim i metodičkim otuđenjem od posla i industrije te njima inherentnom usmjerenju ka izračunljivosti i profitu. Zaključuje da predtehničku kulturu odlikuje "misao, kontemplacija, osjećaj i naracija". Usp. Marcuse, *Philosophical Reflections on Science and Technology*, str. 142: Čovjekovom praksom tehnički je svijet u odnosu na predtehničku prirodu postao neprijateljski i razarajući.

u kojoj materija zadobiva tehnički oblik, a koji postaje sadržaj i bit te stvarnosti: čovjek je, dakle, u tehničkom svijetu jednodimenzionalan.³⁴ Marcuseov stav o ozbiljnosti problema koji se očituju u znanstveno, odnosno tehnički uspostavljenom jednodimenzionalnom društvu jasan je iz sljedeće tvrdnje: “Koncentracijski logori, masovna istrebljenja, svjetski ratovi i atomske bombe nisu ‘zapađanje u barbarstvo’, već nepotisnuta primjena dostignućâ moderne znanosti, tehnike i dominacije.”³⁵ Dakle, najučinkovitije podjarmljivanje i razaranje ne zbiva se pod nadležnosti nečega što bi se moglo karakterizirati kao divljaštvo, nego na vrhuncu civilizacije.³⁶ Marcuseova dijagnoza prokazuje suvremeno društvo kao vrlo problematično, zbog čega valja razmotriti i njegove zamisli oko načinâ potencijalne ‘kvalitativne’ promjene postojećeg stanja stvari.

2. Mogućnosti oslobođenja u jednodimenzionalnom društvu

Kad Marcuse pristupa razmatranju mogućnosti nastanka društva koje će odbaciti represivne manipulacije koje karakteriziraju društvo kasnog kapitalizma, polazi od pretpostavke da trenutačno stanje proizvodnih snaga više ne zahtijeva represiju da bi zadovoljilo potrebe članova društva. “Utopijske mogućnosti sadržane su u tehničkim i tehnološkim snagama razvijenog kapitalizma.”³⁷ U kasnom kapitalizmu proizvodnja je do te mjere tehnologizirana i automatizirana da zahtijeva minimalno sudjelovanje radne snage u proizvodnom procesu. Dakle, znanost i tehnika sa svim svojim sastavnicama prema Marcuseu nisu inherentno represivne, već postaju sredstvima dominacije unutar represivnog društva.³⁸

³⁴Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 135.

³⁵Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 4: “Concentration camps, mass exterminations, world wars, and atom bombs are no ‘relapse into barbarism,’ but the unrepressed implementation of the achievements of modern science, technology, and domination.” [Naš prijevod.] Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 33: Utrku u naoružanju danas vode znanstvenici kao zaposlenici industrijskih carstava.

³⁶Usp. Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, str. 4.

³⁷Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 4: “Utopian possibilities are inherent in the technical and technological forces of advanced capitalism.” [Naš prijevod.]

³⁸Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 12, 45, 90: “(...) not the arrest or reduction of technical progress, but the elimination of those of its features which perpetuate man’s subjection to the apparatus [is needed].” Usp. Marcuse, *Some Social Implications of Modern Technology*, str. 41. Usp. Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 136. Usp. Marcuse, *Philosophical Reflections on Science and Technology*, str. 143. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 235. Usp. Marcuse, *The Problem of Social Change in the Technological Society*, str. 57. Usp. Marcuse, *On Hedonism*, str. 148.

Visok stadij razvoja proizvodnih snaga trebao bi dovesti do otvaranja prostora za slobodno razvijanje individualnih ljudskih mogućnosti u kojima se prepliće rad i igra. Umjesto navedenog, suvremeno društvo generira diskrepanciju među razvojem proizvodnih snaga, bogatstvom društva te razornim i represivnim upotrebljavanjem radnih snaga. Budući da se proizvode dobra koja nadilaze zadovoljenje potreba svih članova društva, društvo se u konačnici održava samo na temelju sistematskog rasta rasipanja.³⁹ Hiperproizvodnja društva kasnog kapitalizma nema negativne posljedice samo na članove društva, već u istoj mjeri nanosi štetu ostalim manje razvijenim zemljama. Naime, kasni kapitalizam producira kvantitetu robe koja nadilazi zadovoljenje svih potreba te na taj način uskraćuje resurse za proizvodnju siromašnijim zemljama. Takav egoizam rasipanja društva kasnog kapitalizma Marcuse ocjenjuje kao nemoralan i sablažnjiv. Članovi društva trebali bi biti prožeti osjećajem krivnje i stida, no takva je moralna reakcija ugušena budući da propaganda sustava nalaže ekscesivni hedonizam.⁴⁰ Marcuse smatra da prethodno izložena unutarnja protuslovlja stvaraju dovoljno jake pukotine u postojećem sustavu koje bi trebale moći dovesti do radikalne promjene. Unatoč tomu, obrat se pokazuje kao nemogućnost jer nedostaje revolucionarne snage – društvene skupine koja bi nosila obrat, dakle, nema: “nikakva subjektivna nužnost radikalnog preokreta i sve gorućija njegova objektivna nužnost.”⁴¹

Inzistiranje na radikalnom obratu ukazuje na nepovjerenje prema mogućnostima promjene unutar okvira postojećeg sustava. Nepovjerenje je posljedica odbacivanja mogućnosti otklanjanja gospodarenja i eksploatacije ljudi racionalnim korištenjem tehnoloških snaga. On smatra da nije zdravorazumski očekivati da će pojedinac zadovoljavati svoje potrebe unutar sustava, a da pritom neće reproducirati svoju ovisnost o proizvodnom aparatu i time reproducirati robovanje. To znači da klasna društva kasnog kapitalizma nisu u stanju graditi svijet slobode budući da njihove institucije i načini upravljanja pojedincima stvaraju potrebe, putanje zadovoljenja i vrijednosti koje reproduciraju porobljenost. Zato Marcuse smatra da ‘radikalna’ promjena mora početi u biološkoj dimenziji čovjeka,⁴² u onom što naziva čovjekovom ‘infrastrukturom’, pritom misleći na njegove potrebe:

³⁹Usp. isto, str. 12.

⁴⁰Usp. isto, str. 7-8.

⁴¹Herbert Marcuse, Ciljevi, oblici i izgledi studentske opozicije, u: Herbert Marcuse, *Kraj utopije, esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb 1972., str. 40.

⁴²Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 14: Drukčiji je zaključak Kellnera, Piercea i Lewisa, koji tvrde da prema Marcuseu promjena neautentične egzistencije već pretpostavlja promijenjeno društvo.

“[Pitanje je sada] kako pojedinac može zadovoljiti svoje potrebe bez da samom sebi šteti, bez da reproducira, svojim težnjama i zadovoljenjima, svoju ovisnost o izrabljivačkom aparatu, koji zadovoljavajući njegove potrebe ujedno perpetuira njegovo ropstvo?”⁴³

Naime, samo polazeći od infrastrukture čovjeka, njegovim raskinućem s uobičajenim načinima razumijevanja stvari, prema Marcuseovoj procjeni moguće je prekinuti “dobrovoljno ropstvo” uspostavljenih društava.⁴⁴ Raskinuće s uobičajenim načinima razumijevanja znači “oslobađanje od sloboda” koje pruža izrabljivački poredak,⁴⁵ što je ujedno preduvjet izgradnje slobodnog društva jer uspostavljena društva ne mogu biti osnovica ljudske slobode.

Temeljni je zadatak prevratničkih snaga politička praksa koja zahtijeva radikalno prevrednovanje vrijednosti koje će kroz dokidanje postojećih društveno nametnutih potreba i žudnji eliminirati dobrovoljnu porobljenost. Nužnost je odvažiti se “na skandal kvalitativne razlike, ako neće da podlegne poboljšanju unutar društva koje ostaje loše”.⁴⁶ Prevratnička politička praksa nalaže revolucionarni prijelom jer novo društvo zahtijeva kvalitativnu razliku koju nije moguće ostvariti nastavljanjem kontinuiteta postojećeg društva. Revolucija bi trebala omogućiti preobrat kvantitativnog tehničkog napretka društva obilja kasnog kapitalizma u kvalitativno različit način života koji se temelji na slobodi.

⁴³Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 4: “[The question is now] how can he satisfy his needs without hurting himself, without reproducing, through his aspirations and satisfactions, his dependence on an exploitative apparatus which, in satisfying his needs, perpetuates his servitude?” [Naš prijevod.] Usp. isto, str. 16. Usp. Marcuse, *On Hedonism*, str. 144. Usp. Kellner, *Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory*, str. 13-14: Sreća je nemoguća bez zadovoljenja potreba, pri čemu je uzrok nezadovoljenja društveni ustroj, koji je dakle izvor nesreće. Nepatvoreni razum treba odrediti istinske potrebe, a odbaciti one lažne, nametnute. Usp. Kellner, *Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 50, 59.

⁴⁴Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 6. Usp. isto, str. 19: Marcuse objašnjava da bi se “biološki” utemeljenom revolucijom moglo kvantitativni tehnički napredak pretvoriti u kvalitativno drukčije načine života. Usp. Marcuse, *On Hedonism*, str. 121, 125: Marcuse čak u hedonističkom načelu – koje opravdava pojedinačni interes protiv svake zajednice – pronalazi “oslobađajući” moment; naime, zahtjev za slobodom pojedinca ulazi u područje materijalnih uvjeta života, prema čemu hedonizam čuva element ljudske slobode, a to je ono što ga približava kritičkoj teoriji. O tome vidi i: Kellner, *Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 61. Usp. Feenberg, *Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology*, str. 79. Uspostavljeni sustav suzbija svaki impuls radikalne promjene svojim proizvodnim uspjehom. Usp. Brujić, *Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije*, str. 251.

⁴⁵Usp. Marcuse, *The problem of social change in the technological society*, str. 52: Marcuse napominje da “sloboda” može biti učinjena snažnim sredstvom dominacije – što je zasigurno slučaj kod “sloboda” koje nameće razvijeno industrijsko društvo.

⁴⁶Herbert Marcuse, *Moral i politika u društvu obilja*, u: Marcuse, *Kraj utopije, esej o oslobođenju*, str. 74-105, na str. 76.

Kvalitativna promjena zahtijeva preusmjeravanje proizvodnog aparata od tehnokratske represije prema načinu proizvodnje u kojem tehnika i tehnologija postaju sredstva zadovoljavanja potreba i ciljeva slobodnih ljudi, umjesto da opslužuju proizvodni aparat koji je postao samosvršan.

Mogućnosti za revoluciju osporava represija potrebe za obratom kod većine članova društva. Radnička klasa dobro je integrirana u proizvodni sustav kroz propagandnu manipulaciju sustava te njome prouzročenu izmjenu temeljnih potreba. Negativno u tom smislu utječe i smanjenje broja članova radničke klase budući da je automatizacija proizvodnje dovela do nestajanja radnika, dok su surogatni radnici u vidu inženjera dobro plaćeni miljenici sustava. Budući da većina članova društva živi u stanju dobrovoljnog ropstva, oslobođenje je prevrat protiv interesa i volje većine. Iz navedenog razloga Marcuse smatra da je glavni zadatak prevratničkih snaga rad na subjektivnom čimbeniku kroz oslobađanje indoktrinirane svijesti u suvremenom društvu. Prilikom razvijanja strategija oslobađanja, posebnu pažnju treba posvetiti preoblikovanju ljudskih potreba jer represivno društvo kasnog kapitalizma mijenja ljudske potrebe stvarajući “drugu narav” čovjeka. Kroz tu “drugu narav” čovjek postaje biološki uvjetovan za potrošnju te mu život u potrošačkom društvu stvara privid ispunjene egzistencije.⁴⁷ Ovdje se jasno pokazuje najslabija točka Marcuseove revolucionarne teorije koja dovodi u pitanje mogućnost revolucije. Da bi mogla nastupiti revolucija, potrebno je promijeniti svijest članova društva i time prekinuti kontinuitet potrošačkih potreba, no taj prekid nije moguće uvesti drukčije nego kroz revoluciju jer članovi društva žive u prividno ispunjenoj egzistenciji. Tako da je osnovni problem Marcuseove teorije revolucionarnog oslobađenja sljedeći: Kako navesti na promjenu zadovoljnog čovjeka? “‘Druga narav’ čovjeka buni se protiv promjene koja bi ... ukinula njegovu egzistenciju kao potrošača”⁴⁸ Kontrarevolucija bi bila usmjerena prema oslobađanju druge dimenzije ljudske egzistencije aktiviranjem potreba koje su bile potisnute u kapitalističkom društvu. Marcuse potisnutim u klasnom društvu predstavlja moral kao dispoziciju organizma u smislu nagonske osnove međuljudske solidarnosti; ali i humanost, volju i vjeru. Navedene ljudske osebnosti, premda potisnute, u klasnom društvu još uvijek su prisutne pa bi zato politički ustanak u punoj snazi proizlazio upravo iz – te potisnute nagonske pobune.⁴⁹ Razvijanje tih vitalnih potreba, a posebice potrebe za slobodom, omogućit će skok kvantitete tehnološkog razvoja u kvalitetu slobodnog društva. Revitaliziranje potrebe za slobodom proizlazi iz iščezavanja slobode u zemljama razvijenog kapitalizma, preciznije njezina svođenja na tzv. neslobodnu slobodu. U društvu neslobodne

⁴⁷Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 11-14.

⁴⁸Isto, str. 11. [Naš prijevod.] “The second nature of man thus militates against any change that would... abolish his existence as a consumer.”

⁴⁹Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 9-10.

slobode njegovi članovi imaju privid slobode, mogućnost izbora među različitim robama i uslugama, no ta sloboda ima granicu koja je granica postojećeg sustava. Članovi ne smiju dovoditi u pitanje Zakon i Red postojećeg sustava, niti imaju pravo organizirati pobunu protiv sustava. Dakle, revolucionarni je radikalizam humanistički orijentiran, budući da zahtijeva ćudoređe koje čovjeka vodi prema slobodi.

Nove potrebe predvođene slobodom najlakše je odrediti kao negaciju potreba i vrijednosti dominantnih u sustavu kasnog kapitalizma, dakle: “negacija potrebe borbe za egzistenciju... negacija potrebe zarađivanja ... negacija potrebe za rasipnom razornom produktivnosti ... negacija potrebe za podmuklim potiskivanjem nagona.”⁵⁰ U novom slobodnom društvu bit će negirane i time nadomještene “vitalna biološka potreba za mirom... potreba za tišinom, potreba da se bude sam sa sobom ili s drugima... potreba za ljepotom, potreba za ‘nezasluzenom’ srećom.”⁵¹ Te nove potrebe Marcuse ne razumijeva kao individualne, već kao društvene potrebe koje prožimaju sve članove društva i time čine proizvodnu snagu koja usmjerava razvoj društva prema potpunom tehničkom preoblikovanju svijeta života. Tehničko preoblikovanje svijeta života znači napuštanje kapitalističke industrijalizacije i komercijalizacije, kroz izmjenu ustrojstva institucija, novih proizvodnih odnosa te rekonstrukciju gradova uz koju je vezan povratak prirodi, no ne u smislu regresije u prirodno stanje. Navedene će izmjene dovesti do nastanka novih vrsta međuljudskih odnosa koji će napustiti agresivno-konkurentne paradigme odnošenja.⁵² Promjena će nastupiti jer će članovi društva uvidjeti da potrebe života ne zahtijevaju represivno eksploatorsko načelo izvedbe u sustavu. Njima će postati jasno da je kapitalistički sustav priskrbljivao sebi samoodržanje šireći privid o nužnosti kompetitivnog odnošenja među članovima društva kroz potrošačku propagandu. Osvještenje neopravdanosti održanja kompetitivnog djelovanja ukorijenit će djelovanje iz slobode u prirodi čovjeka.

⁵⁰Marcuse, *The End of Utopia*, str. 67. [Naš prijevod.] “(...) the negation of the need for the struggle for existence... the negation of the need to earn one’s living; the negation of the need for wasteful ruinous productivity ... negation of the vital need for deceitful repression of the instincts.”

⁵¹Isto. [Naš prijevod.] “(...) the vital biological need for peace... the need for calm, the need to be alone, with oneself or with others... the need for the beautiful, the need for ‘undeserved’ happiness.”

⁵²Usp. Marcuse, *From Ontology to Technology*, str. 139. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 227, 235-236: Marcuse smatra da bi se usmjerenjem tehnike prema pacifikaciji ljudske egzistencije dostigao viši stupanj civilizacije. No, pacifikacije ljudske egzistencije nema bez pacifikacije prirode, koja pretpostavlja “oslobađajuće ovladavanje” njom u smislu smanjenja nasilnosti, bijede i okrutnosti. Postizanje pacifikacije na kraju krajeva ispostavlja se političkom djelatnošću, koja upravlja oslobađanjem tehnološke racionalnosti od njezinih izrabljujućih odrednica. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 75. Usp. Brujić, *Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije*, str. 256.

Osvještenje vodi prema nastanku individuuma drukčijeg senzibiliteta i svijesti. Svijest o odstranjenju borbe za opstanak utemeljuje društveni rad u kojem proizvodna mašta projektira poigravanje s mogućnostima slobodne ljudske egzistencije. Mašta⁵³ članova društva koji djeluju iz slobode oblikuje njihove misaone sposobnosti na takav način da u takvom društvu proizvodnja postaje stvaralački proces. "Oslobođena ropstva eksploatacije, nošena ostvarenjima znanosti, mašta bi mogla preokrenuti svoju proizvodnu moć u radikalnu preobrazbu iskustva i svijeta iskustva."⁵⁴

Mašta daje temelj za zaokret novog društva prema promjeni kvalitete života u estetsko-erotičku kvalitetu. Novu estetsko-erotičku kvalitetu treba razumijevati u skladu s izvornim značenjem estetskog kao onog osjetilnog i erotskog vezanog uz nagon života. Erotski je moment nove kvalitete života zaslužan za nastanak čudoređa utemeljenog u nagonu života kao čovjekove sklonosti da stvara i očuva sve veća sjedinjenja života koja se u društvu manifestiraju kao solidarnost među ljudima. Čudoređe nagona života dobilo bi svoj izraz i u unapređivanju razvoja znanosti i tehnologije,⁵⁵ koje ne bi djelovale eksploatatorski represivno, već bi težile proizvesti stvari koje štite i zadovoljavaju život te time pomažu čovjeku da se ostvari u slobodi svojih mogućnosti. Jednako tako, estetičko ne treba razumijevati u smislu puko "estetskog" onog lijepog, ukusnog i skladnog, već estetsko upućuje na um kao formu osjetilnosti koja je prožeta duhom. Estetsko je kao duhovna osjetilna forma moguć modus ljudske egzistencije kao forma lijepog življenja moguća samo u društvu koje je slobodno u svojem totalitetu. No, osjetilno-erotična kvaliteta nije dovoljna za uspostavljanje novog slobodnog društva. Novo društvo zahtijeva prožimanje estetičko-erotične kvalitete s racionalnošću u skladnom ispreplitanju koje ostvaruje slobodu u društvu. Materijalni su uvjeti za slobodu ostvareni budući da je produktivna mašta postavljena kao poveznica između teorijskog i praktičnog uma. Čovjek djelovanjem produktivne mašte može racionalno projektirati svijet koji je u skladu s estetskom osjetilnošću čovjeka.⁵⁶

⁵³Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 24. Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 248-249. Usp. Feenberg, Heidegger and Marcuse: *the Catastrophe and Redemption of Technology*, str. 78: Marcuse želi mašti vratiti udio u racionalnom shvaćanju stvarnosti.

⁵⁴Herbert Marcuse, *The New Sensibility*, u: Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 45. [Naš prijevod.] "Released from the bondage to exploitation, the imagination, sustained by the achievements of science, could turn its productive power to the radical reconstruction of experience and the universe of experience."

⁵⁵Usp. Feenberg, Heidegger and Marcuse: *the Catastrophe and Redemption of Technology*, str. 75: "A redeemed technology would respect the potentialities of things and recognize the creative human role in the shaping of worlds."

⁵⁶Usp. isto, str. 30-37.

“Takav bi svijet mogao (u doslovnom smislu!) otjeloviti, u se ugraditi sposobnosti i čežnje u takvim razmjerima da one izgledaju kao objektivni determinizam prirode – sklad kauzalnosti putem prirode i kauzalnosti putem slobode.”⁵⁷

Promjena kvalitete života u novom društvu vidljiva je u harmoničnom odnošenju osjetilnosti i racionalnosti, dakle u modusu ljudske egzistencije u kojem se isprepliće tehnika,⁵⁸ umjetnost, rad i igra. Djelovanjem stvaralačke mašte iščeznula bi razlika između mašte i razuma jer bi se znanstvena racionalnost tehnike pod utjecajem mašte približila umjetnosti, a umjetnost bi pod utjecajem tehnike oblikovala stvarnost.⁵⁹

Mašta je zaslužna za razvoj sasvim novog *ethosa* estetske provenijencije, koji je amalgam nove osjetilnosti i znanstvene inteligencije. Stvarnost pod djelovanjem novog *ethosa* u svijesti članova društva poprima oblik u kojem se zrcali estetski cilj. Estetski *ethos* otvara mogućnost stvaranja stvarnosti koja je djelo umjetnosti čije je materijalno i kulturalno oblikovanje vođeno načelima umjetničke produkcije. Pritom je nužno napomenuti da to što umjetnost sudjeluje u oblikovanju svojstava i izgleda stvari ne znači da će stvarnost postati lijepa u smislu vizualno atraktivnih proizvoda:

“Takvo jedinstvo nije moguće kao organizirano poljepšavanje ružnog, kao dekorativni omotač brutalnog, nego samo kao opći oblik života.”⁶⁰

Umjesto toga, pri određenju društva kao umjetničkog djela Marcuse se poziva na izvorno značenje umjetnosti u smislu umijeća: “umijeće pripravljanja (kuhanja!), njegovanja, uzgajanja stvari, davanja im oblika koji ne narušava ni materiju ni osjetilnost.”⁶¹ Na taj bi se način promijenila funkcija estetike te ona

⁵⁷Isto, str. 31. [Naš prijevod.] “Such a world could (in a literal sense!) embody, incorporate, the human faculties and desires to such an extent that they appear as part of the objective determinism of nature – coincidence of causality through nature and causality through freedom.”

⁵⁸Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 53. Usp. Marcuse, *Repressive Tolerance*, str. 112. Usp. Feenberg, Heidegger and Marcuse: *the Catastrophe and Redemption of Technology*, str. 77. Estetska dimenzija kao ona koja vodi tehničku praksu prema “miru i harmoniji”, čime se u konačnici tehnika preoblikuje u sredstvo oslobođenja.

⁵⁹Marcuse upozorava da takva konvergencija tehnike i umjetnosti odgovara izvornoj srodnosti između razuma (*ratio*) i *ποίησις* kao ispreplitanje stvaranja prema razumu i stvaranja prema snazi mašte. Navedeni se odnos izgubio kroz povijest te je tehnika kao stvaranje prema snazi razuma postala odgovorna za proizvođenje svijeta života, dok je proizvođenje prema snazi mašte postalo proizvođenje lijepog privida. Usp. Herbert Marcuse, *Društvo kao umjetničko djelo*, u: Herbert Marcuse, *Estetska dimenzija: Eseji o umjetnosti i kulturi*, Školska knjiga, Zagreb 1981., str. 135.

⁶⁰Isto, str. 136.

⁶¹Marcuse, *The New Sensibility*, str. 32. [Naš prijevod.] “Art would recapture some of its more primitive ‘technical’ connotations: as the art of preparing (cooking!), cultivating, growing things, giving them a form which neither violates their matter nor the sensitivity.”

više ne bi bila meritorna za lijepe proizvode, već bi postala zaslužna za oblikovanje svijeta života kroz ‘umijeće života’ u društvo kao umjetničko djelo. Da društvo jest kao umjetničko djelo znači da su njegovi oblici stvarnosti projektirani stvaralačkom estetskom maštom kroz predočavanje nerealiziranih mogućnosti egzistencije koje mogu postati oblici djelovanja pri znanstveno-tehnološkoj preobrazbi svijeta. Takvo bi društvo bilo određeno novim oblikom racionalnosti – umjetničkom racionalnosti (engl. *rationality of art*)⁶² koja se suprotstavlja znanstveno-tehničkoj racionalnosti društva kasnog kapitalizma; dakle slobodno stvaralaštvo namjesto izračunavajuće represivne učinkovitosti.

Zaključak

Temeljni je problem Marcuseova zahtjeva za radikalnim prevrednovanjem i zasnivanjem novog društva to što ostaje utopijska projekcija. Unatoč tehničkim i tehnološkim mogućnostima, nije nastupilo kvalitativno drukčije društvo slobode. Sam Marcuse pravdao je nemogućnost nastanka slobodnog društva ‘fatalnom preuranjenošću’, njegove teorijske elaboracije kroz nezrelost situacije u kojoj ne postoje dovoljno velike pukotine u sustavu za radikalni revolucionarni obrat. Snage u vidu studentske opozicije i neprivilegiranih manjina djeluju samo lokalno tako da ne postoji efektivna ugroženost sistema. Unatoč tomu, Marcuse smatra da je njegova ‘misaona anticipacija’ potrebna jer pruža pokretačku snagu izlažući transcendentne mogućnosti u svijesti i mašti.

Može se samo hipostazirati o razlozima izostajanja revolucije jer i danas, pola stoljeća nakon Marcuseove teorijske elaboracije, nije nastupilo društvo estetsko-erotskog *ethosa* koji se prožima s racionalnošću. To je posebno zabrinjavajuće jer tehničke mogućnosti automatizacije danas nadilaze i najsmjelija očekivanja. Na raspolaganju je nesumjerljiva kvantiteta tehnološkog razvoja, za koju nitko više ne pretpostavlja da će dovesti do kvalitativno drukčijeg društva. Kronično izostajanje revolucionarne promjene može biti signal da promjena nije ni trebala nastupiti. Teško je razlučiti dobronamjerno osvješćivanje od demagogije budući da prema Marcuseovim riječima revolucija ide protiv volje većine koja živi u stanju “dobrovoljnog ropstva”. Ovdje se jasno pokazuje najslabija točka Marcuseove revolucionarne teorije koja dovodi u pitanje mogućnost

⁶²Usp. Marcuse, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, str. 238. Usp. Marcuse, *An Essay on Liberation*, str. 48. Usp. Marcuse, *Repressive Tolerance*, str. 89. Umjetnost podliježe stvarnosti zakonima koji su drukčiji od onih ustanovljenih – ona negira ustanovljenu stvarnost. Usp. Kellner, Pierce, Lewis, Herbert Marcuse, *Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, str. 50: “He [Marcuse] felt that Marx had neglected these themes and failed to describe the emancipatory political potential in art.” Usp. isto, str. 72. Usp. Kellner, *Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s*, str. 34.

revolucije. Da bi mogla nastupiti revolucija, potrebno je promijeniti svijest članova društva i time prekinuti kontinuitet potrošačkih potreba, no taj prekid nije moguće uvesti drukčije nego revolucijom, jer članovi društva žive u prividno ispunjenoj egzistenciji, tako da je osnovni problem Marcuseove teorije revolucionarnog oslobođenja sljedeći: kako navesti na promjenu zadovoljnog čovjeka? Većina je pod utjecajem sustava kasnog kapitalizma razvila “drugu narav”, koja ih čini robovima potrošnje. Budući da je nastupila promjena ljudske prirode zbog historijske uvjetovanosti ljudskih potreba, postaje problematično to trebaju li promijenjeni ljudi radikalnu promjenu. Možda je potrebno prihvatiti da je narav članova društva kasnog kapitalizma stubokom izmijenjena te je za njih potrošačko društvo najbolji od svih mogućih svjetova.

Nepovjerenje kod potencijalne revolucionarne snage stvara manjak ikakvog preciznijeg pozitivnog određenja novog slobodnog društva. Ostali utopistički filozofi poput Campanelle, Morea, Bacona, Platona i Petrića u svojim su djelima⁶³ izložili znatno precizniji opis svojih društvenih konstrukcija. Članovi društva kasnog kapitalizma bili su očevici kolapsa socijalizma u Istočnom bloku, koji je postao perfidni birokratski totalitarizam, stoga nije teško pretpostaviti njihovu skepsu prema promjeni – promjeni koja ne pruža nikakvo precizno određenje dobrobiti života u novom društvu. Tako na koncu Marcuseovo inzistiranje na revolucionarnom aktivizmu ispostavlja se apsurdnim, jer suludo je očekivati da će ljudi napustiti lagodnu ispunjenu egzistenciju bez jamstva za bolju budućnost u ime revolucionarne promjene koja vodi u neodređenu drugost.

Unatoč propalim iluzijama o revoluciji, Marcuseova misao nije bez vrijednosti: njezina je snaga u kritici potrošačkog društva. Iako je danas očigledno da je društvo obilja kasnog kapitalizma jedina mogućnost, Marcuseova dijagnoza stanja kapitalističkog društva još je uvijek aktualna. Danas je stanje samo očiglednije jer je nastupila akumulacija kvantiteta tehničkog napretka. Time su postali izraženiji i problemi potrošačkog društva koje ono pokušava sanirati iznutra, npr. hiperprodukcija otpada i recikliranje, efekt staklenika i obnovljivi izvori energije. To vodi prema zaključku da iako neće nastupiti novo društvo slobode, pred nama nije apokaliptična budućnost, već bi optimistična prognoza smjerala prema obnovi unutar postojećeg sustava.

⁶³Usp. Thomas More, *Utopia*, Cambridge University Press, Cambridge 2013; Tommaso Campanella, *City of the Sun*, The Floating Press, Auckland 2009; Platon, *Država*, Naklada Juričić, Zagreb 2009; Frane Petrić, *Sretan grad*, Matica hrvatska, Zagreb 1998; Francis Bacon, *New Atlantis*, Start Publishing, New York 2012.

Literatura

- [1] Bacon, Francis, *New Atlantis*, Start Publishing, New York 2012.
- [2] Brujić, Branka, Zatvoreni svijet rada i šanse revolucije, u: Herbert Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije: Rasprave o ideologiji razvijenog industrijskog društva*, prevela Branka Brujić, Veselin Masleša, Sarajevo 1968., str. [237]-267.
- [3] Campanella, Tommaso, *City of the Sun*, The Floating Press, Auckland 2009.
- [4] Feenberg, Andrew, Heidegger and Marcuse: the Catastrophe and Redemption of Technology, u: Abromeit, John; Cobb, W. Mark (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, Routledge, London i New York 2004., str. 67-80.
- [5] Gandesha, Samir, Marcuse, Habermas, and the Critique of Technology, u: John Abromeit, W. Mark Cobb (ur.), *Herbert Marcuse: A critical reader*, Routledge, London i New York 2004., str. 188-208.
- [6] Kellner, Douglas, Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory, u: Kellner, Douglas (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, drugi svezak, Routledge, London i New York 2001., str. 1-33.
- [7] Kellner, Douglas; Pierce, Clayton; Lewis, Tyson, Herbert Marcuse, Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation, u: Kellner, Douglas; Pierce, Clayton (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, peti svezak, Routledge, London i New York 2011., str. [1]-75.
- [8] Kellner, Douglas, Technology, War and Fascism: Marcuse in the 1940s, u: Kellner, Douglas (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, prvi svezak, Routledge, London i New York 1998., str. [1]-38.
- [9] Marcuse, Herbert, From Ontology to Technology, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, peti svezak, Routledge, London i New York 2011., str. 132-140.
- [10] Marcuse, Herbert, Philosophical Reflections on Science and Technology, u: Douglas Kellner, Clayton Pierce (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Philosophy, Psychoanalysis and Emancipation*, peti svezak, Routledge, London i New York 2011., str. [141]-159.
- [11] Marcuse, Herbert, On Hedonism, u: *Negations: Essays in Critical Theory*, s prijevodom s njemačkog Jeremyja J. Shapira, May Fly, London 2009., str. 119-149.
- [12] Marcuse, Herbert, The Problem of Social Change in the Technological Society, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Towards a Critical Theory of Society*, drugi svezak, Routledge, London i New York 2001., str. [35]-57.
- [13] Marcuse, Herbert, Some Social Implications of Modern Technology, u: Douglas Kellner (ur.), *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*, prvi svezak, Routledge, London i New York 1998., str. [39]-65.
- [14] Marcuse, Herbert, Društvo kao umjetničko djelo, u: Marcuse, Herbert, *Estetska dimenzija: Eseji o umjetnosti i kulturi*, Školska knjiga, Zagreb 1981.
- [15] Marcuse, Herbert, *Der deutsche Künstlerroman: Frühe Aufsätze*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1978.
- [16] Marcuse, Herbert, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, Beacon Press, Boston 1974.

-
- [17] Marcuse, Herbert, Ciljevi, oblici i izgledi studentske opozicije, u: Marcuse, Herbert, *Kraj utopije, esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb 1972.
- [18] Marcuse, Herbert, The End of Utopia, u: Marcuse, Herbert, *Five Lectures: Psychoanalysis, Politics and Utopia*, Beacon Press, Boston 1970.
- [19] Marcuse, Herbert, *An Essay on Liberation*, Beacon Press, Boston 1969.
- [20] Marcuse, Herbert, Moral i politika u društvu obilja, u: Herbert Marcuse, *Kraj utopije, esej o oslobođenju*, Stvarnost, Zagreb, 1972., str. 74-102.
- [21] Marcuse, Herbert, Repressive Tolerance, u: Wolff, Robert Paul; Moore, Jr., Barrington; Marcuse, Herbert, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston 1965.
- [22] Marcuse, Herbert, *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Routledge & Kegan Paul Ltd., London 1964.
- [23] More, Thomas, *Utopia*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.
- [24] Scheler, Max, *Položaj čovjeka u kozmosu*, Svjetlost, Sarajevo, 1978.
- [25] Sekulić, Damir, Heideggerovo poimanje tehnike, *Bilten studentskih radova iz filozofije* 2 (2016) 2, str. 29-52.
- [26] Pejović, Danilo, Uvod, u: Pejović, Danilo, *Suvremena filozofija Zapada*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1979.
- [27] Petrić, Frane, *Sretan grad*, Matica hrvatska, Zagreb 1998.
- [28] Platon, *Država*, Naklada Juričić, Zagreb 2009.

The Antagonism in Marcuse's Understanding of Technics

Damir Sekulić, Martina Volarević

Abstract: The aim of this paper is to present the antagonism in Marcuse's understanding of technics which shows in the possibility of technics to be at the same time a means of liberation and a means of repression. The structure of society, more precisely the state of consciousness of its members determines the domination of one of the opposites. In the society of abundance of late capitalism, technics shows as a means of repression because more and more acceptable forms of social control and cohesion are introduced through technology. By manipulating human needs, society creates the individual who serves the technical apparatus. It predetermines human skills, desires, and needs so that the individual would serve the growth of the technical apparatus. This state cannot be characterised differently but as a state of depravity since the goal of civilisation, technics, and society is to serve man, and not man to serve the institutions which he created for his own survival. Marcuse notes that the request for repression further calls into question the current state of the production apparatus which, due to automation, requires less and less human labour. In automation lies the possibility of technics becoming a means of human liberation from the painstaking labour for a free development of authentic human possibilities. In the new free society, production imagination projects playing with the possibilities of free human existence. In this society, the new quality of life can be seen in the harmonious relationship of technics, art, work, and play, through which society is a work of art. That society is as a work of art means that its forms of reality are projected with creative aesthetic imagination by presenting unrealised possibilities of existence that can become forms of action in the scientific-technological transformation of the world. The conclusion aims to re-examine the possibility and justification of Marcuse's request for the free society because, despite the existence of the technical possibilities of liberation, Marcuse's utopian construction was not realised. Marcuse's methods of becoming conscious of the revaluation of values turned out as faulty, and perhaps unjustified. An additional problem is the lack of a clear design of the new free society that remains a void free to be filled with arbitrary content, ultimately opening up the possibility for new manipulation.

Keywords: Marcuse, liberation, repression, consumer society